

EGYED PÉTER

Nemzet a régiókban és a tudományban

Az utóbbi két évben két hosszú tanulmányt¹ írtam a nemzet kérdés-körében, olyan társadalomkutatóként, aki alapjában véve a politikai filozófia szempontjaiból vizsgálja a kérdést. Nyilvánvaló, hogy alapvető elméleti megfontolásaimat ilyen rövid távon nem tudom megváltoztatni, tehát kénytelen vagyok bőven idézni azokat. Másfelől írásaimat újraolvasva még inkább meggyőződtem arról, hogy – különösen – a magyar nemzet problematikája a valóságban az egyik legnyitottabb kérdés, aminek főként az ad aktualitást, hogy a legújabb, ámde még nem végleges és hivatalos adatok szerint Romániából (Erdélyből) az utóbbi (1992-es) népszámlálás óta eltűnt 200 000 magyar. Kivándoroltak, illetve meghaltak. A magyar nemzet (magyarországi magyarság és nemzetrészek) geopolitikai helyzete változott azaz, hogy Magyarország egyre közelebb kerül az európai uniós csatlakozáshoz, a környező országok – Horvátország, Szerbia és Ukrajna kivételével – a NATO-csatlakozáshoz. A nemzeti államok valósága Közép-Kelet-, Dél-Kelet-Európában *uralkodó történelmi kérdés*, amely a politikai viszonyok, „politikacsinálás” középpontjában van. Ez egyfelől.

Másfelől igen fontos fejlemények vannak a tudományos módszertanban is.² Ez a nemzetre vonatkoztatva azt jelenti, hogy a hagyományos nemzetfogalmak – mint egyébként időszakonként minden teoretikus fogalom – kiürültek. Még a nemzet-típológiák is egy szűk történeti szegmensre vonatkozásában érvényes kérdésfelvetés csupán, jóllehet az már nem, hogy a nemzet-narratívák előszeretettel nem néznek szembe azzal a kérdéssel, hogy milyen eredetű és alkalmassági extenziójú nemzetfogalmakat használ-

1 A magyar nemzet mai körvonalai. In: *Romániai Magyar Évkönyv 2000*. Temesvár-Kolozsvár, 2000. 33–44., valamint: A nemzetállami kérdés a kommunista rezsimek bukása után. *Korunk*, 2001. június. 104–115.

nak, azaz, hogy milyen fajsúlyú bennük a republikánus, demokrata, liberális, szocialista, konzervatív – állampolgári eszmény.

Ha akár tíz évvel ezelőtt is spekulatív kérdésnek tűnt az, hogy a kultúrnemzeti modell életképes-e, hogy egyáltalán a fogalom jelent-e valamit – magyar vonatkozásban – ma abból kell kiindulnunk, hogy a kultúr-
nemzeti elképzelések milyen hatásfokkal valósulnak meg – s ennek csak politikai dimenziót kíván adni a státustörvény, amelynek hatékonyságát a szabadságfokok összefüggésében esetleg mérni is lehet majd. Akár *tételszerűen* is ki lehet mondani, hogy igenis van egy olyan politikai-jogi-művelődési-információs összefüggésrendszer amely maga a kultúrnemzet, azt jelenti, arra referál – persze nem arra a kultúrnemzetre, amelyet annak idején a nagyszerű Klebelsberg Kunó és társai kigondoltak, jóllehet megvannak a megfelelő szinopszisok (de azok a népiskolák és tanítók, sajnos, nincsenek meg).

A nemzeti problematikát tehát meg kell újítani, több irányban is. Az első a politikai-retorikus, a második a filozófiáé és a társadalomtudományoké, a harmadik – nem kevésbé fontos – az a társadalmi szükséglet, amely az identitás újrafogalmazását kéri. (Hiszen az emberek számára elképzelhetetlen, hogy a legnagyobb közösséghez valamilyen – akár szimbolikus – formában

-
- 2 Az egyik legfontosabb felismerés Niklas Luhmanntól származik: „A modern társadalom differenciálódási formája, a funkciók szerint való differenciálódás az oka tehát a struktúrákban gazdag leírások iránti igénynek, és ez az igény követeli meg a referenciaproblémák és a kódolási problémák megkülönböztetésének megkülönböztetések megkülönböztetéseként való értelmezését. Azok a szemantikai formák, melyek ezek ezen követelményeknek megfelelnek, sajátosan modernnek. Társadalomszerkezeti indítékaik és szemantikai kifejeződések is történetileg meghatározott”. A tudomány modernsége. In: *Kortárs német filozófusok*. KLTE, Filozófiai Intézet, Debrecen, 1997. 95. A tudományfilozófus Ian Hackingnak alighanem igaza van abban, hogy a szemantikai konstrukció igazsága az argumentáció függvénye: „...az, hogy egy kijelentés értelmezhető-e úgy, mint ami igaz-vagy-hamis, attól függ, vannak-e rá érvényes érvelési módjaink. A mondathoz illő gondolkodási forma segít rögzíteni az értelmét, és meghatározza azt, hogy milyen módon bizonyul igaznak vagy hamisnak”. Ian Hacking: *The Social Construction of What?* Harvard University Press, 1999. 349. Itt meg kell jegyezni azonban, hogy a jelentések spekulatív extenziójának megvannak a nyilvánvaló határai, és minden argumentáció egy adott pillanatban csak kutatás-alapú lehet. Végül pedig hadd hivatkozzam Gérard Noiriel kiváló munkájára (*A történetírás „válsága”*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.), aki hatalmas példaanyagon bizonyítja be, hogy történelmi fogalmakat igenis lehet gyártani, terjeszteni és használni, és hogy sok esetben ez szociológiai kényszerből fakad, de minden esetben olyan indokolatlan válsághelyzeteket eredményez, amelyek végső soron a tudományüzem működését veszélyeztetik. Igenis tehát a jelen pillanatban kedvezőek az elméleti feltételek a nemzeti problematika tudományos megközelítésére, s ez annál is inkább indokolt, mivel a nemzet valóságos jelensége hihetetlen sebességgel változik a szemünk előtt.

ne tartozzanak, szerintem még akár a negligálás, elhanyagolás, nemtörődöm-ség vagy a megtagadás formájában is.) De az a trendvonal is megfigyelhető – és különösen a globalizációs kihívásra hivatkozó narratívák képviselői használnák ezt az érvet –, hogy a nemzet annyi „bajt” okozott az utóbbi másfél évszázadban, hogy ajánlatos a nagy diskurzusokat a civilizációs értékekre alapozni. Nem kell különösképpen bizonygatni tehát, hogy a nemzet nemcsak történelmi vagy elméleti-teoretikus kérdés, hanem igenis a gyakorlati ész, a praktikus választások problémája: tartozni akarunk-e valahogyan valahova és hogyan, milyen erős kötődéssel és hatásfokkal?! Akarunk-e a legnagyobb közösségbe tartozni, és azt milyen államisággal kapcsoljuk össze?

A nemzetről szóló mai elképzelések – az 1989-es bársonyos vagy véres fordulatok, valamint az ezt követő NATO- és „euro-uniós” integrációs folyamatok hatására – terminológiai és tartalmukban is megváltoztak, más megközelítési módozatokat kérnek. A magyar nemzetfogalom erőteljesen történeti képződmény, ami alatt itt csak azt értem, hogy aki a kérdéskörhöz közelít mind a mai napig nem kerülhet meg olyan tipologikus kérdéseket, mint amilyen a nemesi nemzet (valamint nemzettudat és nemzeti érzés), de szembe kell néznie az 1848-as nemzetfelfogással is, hiszen az ún. magyar szabadság – azaz az alkotmányos polgári³ szabadság – mind a mai napig eleven a nemzeti jogrendben, intézményekben, szimbolikában. A történészek dolga ma viszonylag könnyebbnek tűnik, mint a más társadalomtudományi ágakban dolgozó elméleti szakembereké, akiknek szembe kell nézniük a politikusok által meghirdetett nemzetstratégiai kihívással, amely egyelőre cselekvési program, de nagymértékben befolyásolja – már ma – a nemzeti kérdés elgondolásának a módját.

A nemzetről való gondolkodást – bármennyire is visszataszítónak tűnik ma – fél évszázadig a hivatalos állami ideológiák uralták, a maguk kontra-produktív sterilitásában. Ebből mind a mai napig igen sok „baj” származik, de amint Tabajdi Csaba egy, a Kossuth Rádió esti műsorában 2000. április 18-án este elhangzott nyilatkozatában hangsúlyozta, a legnagyobb probléma „a szolidaritás hiánya a nemzet többségi, magyarországi részéről – a határon élő kisebbségek irányában”. Nyilván a kifejezés drasztikus és árnyalásra szorul, s ezzel valószínű a nyilatkozó is tisztában van – azaz volt. Ámde rendelkezésünkre állnak azok a közvélemény-kutatások is, amelyek a magyarországi nyilatkozóknak a határon túli kisebbségek iránti negatív preferenciáiról tanús-

3 Egyed Péter: 1848-as szabadságkoncepciók. *Székelőföld*, 1999. 10. sz. 75–86.

kodnak.⁴ Ezekről a dolgokról bizony beszélni kell, mert e nélkül még annak a szemléleti keretéről, formájáról sem nyilatkozhatunk, ami egykor az etnikailag egységesnek tekintett magyar nemzet volt. Ilyen értelemben rendkívül fontos, módszertanilag megkerülhetetlen az, amit Csepeli György a nagyhatású és joggal sokat idézett Benedict Anderson-féle meghatározás nyomán mond: „A nemzeti lét témakörében a nemzet neve denotatív funkcióin túlmenően nem egyszerűen pozitív konnotációk forrása, hanem egyúttal szimbólumként is hasznosulhat. A nemzet neve olyan csoport létezésének szimbóluma, mely a maga teljességében csak képzeleti térben létezik. (Anderson, 1983) E csoport magához tartozóként tartja számon a már meghaltakat és a még meg nem születetteket. A nemzeti szimbólumként hasznosuló nemzeti név ezt a már, illetve még nem létezőt is magába foglalni képes, örökléthe vetítve a nemzeti létet.”⁵

Csepeli György fogalomkészletét azért tartjuk oly fontosnak, mert – szép paradoxon ez – a nemzeti lét virtualitását a maga rendjén és módján természet adottságnak tekinti, ami a magyar nemzet esetében legalábbis kétségtelen adottság, lévén, hogy ez a nemzet a trianoni békeszerződésig, majd pedig az 1947-ben becikkelyezett párizsi békeszerződésekig a történeti Magyarország keretében egészben vagy részben létezett. Ez tehát nem csupán szemléleti adottság, illetve a nemzetről való gondolkodás egy egészen furcsa „nacionalizmus”. A liberális, analitikus nyelvezetben megmutatkozó tehertele indokolatlan. Egyéb filozófiai demonstráció tárgya lehetne, hogy ami egyszer megvolt, az *more ontológico*, nem pusztán lehetett volna avagy lehetne, de nem ez itt és most a tárgyunk, hanem – és erre a későbbiekben célszerűnek látjuk majd visszatérni – amint a liberális filozófia egyik vitathatatlan szaktekintélye állítja, a XXI. század uralkodó gondolata ismét a társadalom leend – az nacionalista, aki ilyen irányban képtelen újítani!

A kommunista ideológia szempontjából – különösen, ha a különböző politikai irodák gyakorlatát tekintjük – a nemzeti kérdés maga volt a botránykő, a mételty, az a kérdés, amit „nem lehetett megoldani”; ezért a legjobban talán azok jártak el, akik a szó szigorú értelmében békén hagyták: tudatosan és cinikusan. Íme, hogyan vélekedett az MSZMP XII. kongresszusán a főtitkár

4 Lázár Guy tanulmányai 1989-től követik az erdélyi magyarok elképesztő „értékcsökkenését” a magyarországi megítélésben – minden mutató szerint. Értéknegatívabbak csak a romák

5 Csepeli György: Szimbólumok a nemzeti ideológia tudáskészletében. *Regio*, 1992. 2. sz. 11.

Kádár János: „... Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek, a lenini nemzetiségi politika elveinek, törvényünknek és alkotmányunknak megfelelően teljes jogú állampolgárként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is.”⁶ Ehhez a halhatatlan jókívánsághoz a kongresszusi határozatokat szerkesztő bizottság még hozzátette: „A hazánkban élő nemzetiségek és a szomszédos országokban élő magyarság jelentős mértékben hozzájárulhatnak népeink barátságának és együttműködésének elmélyítéséhez. A nemzetiségi kérdés internacionalista megoldásának fontos eleme a kétnyelvű, kettőskultúrájú állampolgárok szabad fejlődése.” Nem öncélú idézési szándék vezet a fenti mondatok felidézésében, ámde mégiscsak egy fél évszázad „uralkodó eszméiről” van szó, amelyek rendkívüli károkat okoztak a nemzeti gondolatnak, a teoretikus végiggondolhatóság, az instrumentális kezelhetőség felől is.

Ami mármost a kérdés másik oldalát érinti, a romániai magyarok vonatkozásában a döntő fordulat az RKP X. kongresszusán következett be, ahol Nicolae Ceaușescu először használta a baljóslatú homogenizáció kifejezést, ettől kezdődően a lenini elvek már a látszat szintjén sem jelentettek semmit. Még inkább a nemzetiségi intézmények felszámolásának irányába mutató fejlemény volt az 1971-ben meghirdetett mini kulturális forradalom is.⁷ A romániai kommunista totalitarizmus végső megoldásra törekedett, a kényszerasszimilációnál messze – ha egyáltalán ilyen megfogalmazást lehet használni – radikálisabb terv volt a falurombolás, a rendes Endlösung. Ekkor azonban éppen a magyarországi társadalom nyújtotta a szolidaritás rendkívüli példáját az 1989. márciusában megszervezett hatalmas méretű tömegtüntetéssel – amelynek nemzetközi súlyával erdélyi nemzettársaik hermetikus elzártságuk miatt – csak korlátozott mértékben lehettek tisztában.

Mindezeket persze nem elsősorban a memória kedvéért idézem, hanem argumentumként annak magyarázatára, hogy miért volt képtelen a romániai román többségi társadalom egy évtizeden át kibontakozni a sovén-nacionalista klisék érvrendszeréből, hogy a demokratikus opciót miért kell gyakorlatilag egyfajta társadalmi tréninggel megteremteni.

6 Fodor P. – Kővágó L. – Stark F. – Verseghi Gy. (szerk.): *Együtt a nemzetiségekkel*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 45.

7 Egyed Péter: A romániai magyar nemzetiség kulturális jelene. In *A jelenlétről*. KOMP-PRESS, Kolozsvár, 1997. 217. Szinte azonos a gondolatmenete Nagy Györgynek, tanulmányának címe: Végveszélyben (volt?) a romániai magyar értelmiség? In *Észmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. KOMP-PRESS-POLIS, Kolozsvár, 1999. 278.

Úgy vélem, teoretikus elemzéseinkben nekünk továbbra is célszerű egy olyan nemzetfogalomból kiindulni, amely számot vet a kelet-közép-európai térség realitásaival, hogy ne legyünk doktrinerek, s hogy történelmi szinopszisaiban is kezelhető nemzetfogalomhoz jussunk. Gondolom, ennek a kritériumnak Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című híres tanulmányában kifejtett koncepciója felel meg a leginkább. Itt most nyilván nem mehetek bele annak kifejtésébe, hogy mely és milyen pontokon bírálható Bibó István történeti nemzetfogalma, a fontos az, hogy *milyen* – máig mutató – belső problematikája van: „A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmei erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. Míg azonban a 19. század elején ezek a tendenciák meglehetősen igazodtak a történeti államkeretekhez, és csak a föléljük épült gyökértelen államszervezeteket (Habsburgok birodalma, oszmán birodalom stb.) igyekeztek lerázni magukról, addig a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzetek kezdtek számot vetni a maguk helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, amelyeknek történelmi határa mellett nyelvokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitérték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kitérték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: *etnikai tényezőkkel* alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.”⁸ (Kiemelés tőlem – E. P.) Bibónak ezt a kissé talányos konklúzióját talán úgy tudjuk feloldani, hogyha az etnikai tényezőt egy politikailag meglehetősen excedens elemként kezeljük egy olyan állapothoz képest, amelyben nem volt az. A továbbiakban a szerző azonban hangsúlyozza, hogy „nem a nyelvészeti tényezők”, hanem „A nemzeteket itt is, mint mindenütt, politikai tényezők hozták létre”. A kelet-közép-európai nemzetek túlnyomó részének „a történelem hosszú évszázadaiban keresztül megvolt a maga állami vagy félig állami szervezete és sajátos politikai tudata”. Bibó hangsúlyozza, hogy a különböző államalakulatok vagy határok közötti hányódás, valamint más történelmi élmények is hozzájárultak a nemzet kialakulásához. A nemzet persze a helyhez, „lokalitáshoz” kötött, a nemzeteknek – itt – úgyszólván kialakulásuktól kezdve közös örökség(ük) az ádáz határviták is. A nemzetmátrix tartalma tehát: hely-helyzet,

8 Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: *Válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 195–196.

politikai formáció, egymásba játszó történelmi-nyelvi-pszichológiai tényezők, ádáz nemzetköziség (majd pedig – erre később utalunk – nemzetállami nacionalizmus); vajon mondhatjuk-e, hogy mi itt kikerültünk a nemzet eme genuin politikai realitásából?! A nemzetek vagy nemzetrészek sokszoros politikai-jogi meghatározottsága a viszonylag stabil összeurópai egyensúlyba betagozódva mozdulatlanságra kárhoztatja őket, ez pedig nem mindig előnyös. De Bibó említést tesz kevésbé meghatározott nemzetekről is (szlovákok, lettek, észtek, albánok), amelyek mintha éppen mostanság bizonyítanak vigurozításukat, s lehet, hogy Nagy-Albánia is létrejön végül mint egy sajátos posztmodern törzsszövetség...

Hangsúlyozzuk tehát, hogy Bibó definíciója korántsem skolasztikus meghatározás, hanem inkább problémacsomag, amely jelentős aktualitást és módszertani értéket biztosít neki. A nyelvi probléma ma is uralja Európát – ha nem is mindig etnikai, de valamilyen kulturális sokszínűséget kívánó *redivivus* munkál ebben –, s jelentős biztató fejlemény, hogy az európai jogalkotás – a Bibónak oly kedves *jogi nemzetköziség* eszméjének megfelelően – ezen a téren mintegy megelőzni látszik a politikai konfliktusokat. (Kolozsvár ilyen értelemben még nagyon messze van Európától.)

Amikor azonban azt hangsúlyozzák, hogy a nemzet manapság hangsúlyosabban a legnagyobb közösség választhatóságának vagy megválasztásának a kérdése, akkor azt sem szabad elfelednünk, hogy az, aki emígy új identitást választana, két világbirodalom (bukásának) az örököse. Immár a művelt köztudatban is elterjedt az a nézet – Ryszard Kapuściński és Umberto Eco is nemegyszer hivatkozott erre –, hogy a birodalmak összeomlása évszázados rengésfolyamatokat von maga után. Az egyik ilyen rengésfolyamat az osztrák–magyar kettős monarchia bukása volt, amelyhez a magyar államiság kérdése is kapcsolódott. Manapság ismét terjedőben vannak azok a nézetek, amelyek szerint a Habsburgok „dunai birodalma” egyféle modernizációs folyamatot képviselt a térségben – ezt az álláspontot főleg történészek képviselik, mint ahogy a kommunizmus is (!) modernizációs folyamat volt.⁹ Bibó István azonban „végzetesnek” nevezte a Habsburgok államalakulatát, elsősorban azért, mert semmilyen államrezonnal nem tudta a térség etnikai valóságát kitölteni, másodsorban – s az előbbi következtében – nem tudott föderációvá átalakulni.

9 Ezen a véleményen van a neves antropológus, Románia-szakértő Claude Karnoouh is.

A nemzet mai problematikáját azonban nemcsak az effajta örökségek,¹⁰ hanem a globalizációs kihívások, stratégiai-cselekvési prioritások felől is meg kell közelítenünk. A történész Glatz Ferenc szerint a nemzetek valóban integrációk, a kis nemzetek valósága ma azonban főleg az őket érintő kihívások, amelyek a tudományos-technológiai forradalomból származnak, az ipari forradalomra épülő „vaskorszak”, tulajdonképpen a 19. század első felének strukturális rendszere most lévén lebomlóban. Ezek a kihívások a következők: a termelés szerkezetének a megszervezése, a hálózati rendszerekre alapozódó újfajta adminisztrációk kiépítése, a kommunikációs kultúra „installációja”, avagy az új *lingua franca* rendszerhez fűződő helyes viszony, a kompetitív szellemi teljesítmény, a helyes politikai választások (amelyek a megfelelően képzett és orientált elitekhez kapcsolódnak), a jövő gyakorlati alternatívákra való leképezése – avagy mondhatjuk mi örökségünkre és itteni helyzetünkre vonatkoztatva: jelenünk optimális felszámolása, a kulturális és politikai elitek közötti helyes munkamegosztás, valamint a nyilvánosság, közélet, tudomány, kultúra és politika rendszerösszefüggéseinek a megteremtése.¹¹ (Ha össze akarjuk foglalni, nyilván itt a nemzetnek egy tudásalapú átszervezéséről van szó, egy kisnemzeti, második modernizációról.)

Csak ezeknek a kérdéseknek a megfogalmazása nyomán, a problémacsomagok jelzése után tartom módszertanilag helyesnek a klasszikus kérdés artikulálását: *a nemzetállamok jövőjéről*. Mai eurostandard felvetésekben ez korlátozott szuverenitás, integráció és regionalizmus, dezintegráció és reintegráció. Ebben az összefüggésben – bármennyire megdöbbenőnek tűnjék is – a nemzeti kérdés sokat idézett nagy klasszikusainak: Benedict Andersonnak, Ernest Gellnernek, Eric Hobsbawm-nak, Isaiah Berlinnek és másoknak a nézeteit vagy a nagy vitáknak és levélváltásoknak a tanulságait – François Furet és Ernst Nolte az egyik példa – csupán történeti és teoretikus értékűnek tarthatjuk. (Egyébként Berlin hangsúlyozza is, hogy ők bizonyos tanulságok felől – üzennek.) *Az a korszak, amelyről ezek a nézetek szólnak, már nem az a korszak, amelyben élünk* – és ezt nem valami millenáris pátoz mondhatja velem, hanem a célrendszerek és a kihívások minőségi mássága.

A hagyományos nemzetállami problematika azonban nem szűnt meg, csak átalakulóban van. A monizmus és pluralizmus mindig is megmarad filo-

10 Egyed Péter: A félelem és a hazugság politikai intézménye, valamint: Milyen államformához vezet a nacionalista opció? In: *Az ész hieroglifái*. Kriterion-Regio, Buk., 1993. 283–320.

11 Glatz Ferenc: Scientific and Technological Revolution and the Small Nations. In: *Die kleinen Nationen in Europa*. Europa Institut, Bp., 1997. 11–25.

zófiai elvnek és emberi gondolati modellnek, opciónak a választható legnagyobb közösség, nyelv és kultúra, az azt képviselő állam, valamint a terület vonatkozásában. Az etnikailag-lingvisztikailag homogén nemzet, valamint állama, azaz a nemzetállam egy matematikailag is igen jól leképezhető alakzat, amelynek kulcsa egyféle egységesség, egyfajta transzparens közösségi princípium. Ebben mindenki mindenkit ért elvileg, a hatalmi, az uralkodó elit pedig konszenzuálisan képviselheti a közös akaratot. A nemzet az a tekintély, amely előtt mindenkinek meg kell hajolnia. Gondolom, e kissé kiélezett megfogalmazásból kitűnik ennek a koncepciónak az emfatikus, mindenki által közerthető és könnyen felfogható vonzereje – amit talán meg sem kell „érteni”, egyszerűen *van* – az *egy erő, egy akarat*. Ezzel szemben a soknemzetiségű állam szemléleti problémát is jelent: fajok, etnikumok, nyelvek, vallások, hagyományok, kultúrák, meggyőződések, szokások és jogszokások, történelmi örökségek sokaságát összerendezni, a specifikus intézményeket létrehozni, fenntartani és működtetni politikailag-gazdaságilag is sokkal bonyolultabb dolog, mint a közös akaratra, lelkiségre és konvergens szolidaritásra hivatkozni:¹² feltételezi, hogy a társadalmi együttélést az igazságosság, méltányosság és törvényesség elveire alapozzuk – továbbra is, mely elvek oly régiek, mint az athéni demokrácia. (Korunk olyan jelentős gondolkodói, mint Norberto Bobbio vagy John Rawls, magától értetődő természetességgel helyezik a fenti princípiumokat – újra – minden társadalomfilozófiai gondolkodás középpontjába.) Az alapelvek összefüggésében a nemzeti princípium mindig is két dolgot kellett hogy jelentsen: az egyik a nemzet külső és belső értékeinek, azaz a létrehozott és mások által is elismert értékeknek a tudatos és kritikus értelmezése, a velük való élés – Adam Michnik és Isaiah Berlin egyaránt hangsúlyozták ennek a mozzanatnak az elismerését és fontosságát a *kommunizmus bukása után* –, másfelől egyfajta egészséges és tudatos önkorlátozás, civil tulajdonság vagy – fogalmazzunk erőteljesebben – a civilizált társadalmak reflexe, tulajdonsága.¹³ Ennek párosulnia kell azzal az elvvel, amely Kelet-Közép-Európában kevésbé otthonos, avagy helyesebben azzal a meggyőződéssel és magatartással, amely az *együttműködés* hajlamát és kultúráját, művelését és szokását jelenti. A konszenzusra való törekvés, a konszenzuskeresés kultúráját –, amely természetesen nem zárja ki az önaffirmációt, de sajátosan *beilleszti* – mint alapvető

12 A kérdés terminológiai fejlődését, a német és a francia nemzetfelfogások 19. század végi fatális evolúcióját és egymásnak feszülését (melynek mintája és példája Ernest Renan és D. F. Strauss levélváltása, vitája) ugyanazon unicitási princípium mentén mutatja be példás tanulmányában Ádám Péter: *Mi a nemzet? Magyar Tudomány*, 1996. 6. sz. 692–702.

demokratikus reflexet inkább ismerik azok, akik Nyugaton, Északon vagy akár Dél-Európában éltek.

A nagy kérdés mármost az: vajon a történelmi magyar állam politikai örököseként létező Magyar Köztársaság egykori nemzetrészeivel vagy nélkülük kíván elindulni ezen az úton. (Ez a történelmi időben élet-halál kérdése a leszakadt nemzetrészeknek.) A jelek arra mutatnak, hogy – ez az Antall József-i örökség – a magyar állam felelős vezetői a *velük* mellett döntöttek – azonban, hogy milyen úton-módon, milyen fokon és hatásfokon és milyen eszközökkel, arról most még természetesen nem lehet nyilatkozni. Itt azonban azt is meg kell említenünk, hogy az utódállamok magyarságának felelős vezetői meg nem szűntek – nagyon helyesen – politikai igényeiket bejelenteni, értelmiségük pedig a nemzetiiségi kérdések megoldására nem egy színvonalas tervezetet dolgozott ki. Közben pedig az „istenadta” nép – és alighanem ez volt, mint mindig, az igazi „súly” igyekezett munkát vállalni, tanulni, utazott, szerzett, jött, ment, hozott, vitt. A maga módján képviselte az integrációs irányt.

Az újabb (amint a fentiekben bizonyítani véljük: újjáalakuló) magyar nemzetfogalom (eszme, gondolat) archimédeszi jogi pontja a Magyar Köztársaság Alkotmánya 6. §-ának 3. bekezdése, amely kimondja, hogy a MK felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását. Ez persze akár nemes holt betű is maradhatott volna, ha a magyar kormányzati elitek lehetőségeik mértékében nem

13 Adam Michnik *Egy fogalom határai* című tanulmányában így fogalmazott: „Véleményünk szerint a nemzeti emlékezet visszaszerzése, a kulturális identitás védelme, a független államiság iránti törekvés nem nacionalizmus. A nacionalizmus nem valamely országnak a jogaiért vívott harcával egyenlő, hanem azzal, hogy valaki *másnak* a nemzeti és emberi méltósághoz való jogát vitatjuk. A nacionalizmusnak csakis egy olyan világképben van értelme, amelyben a nemzetek állapotok módjára vívják harcukat a fennmaradásért.” *Világosság*, 1992. 5. sz. 329. Ugyanott Isaiah Berlin a nacionalizmus két fogalmáról így vélekedett: „Leírtam valahol, hogy a sebzett Volksgeist olyan, mint egy lefelé hajlított ág, amely nagy erővel csapódik fel, ha elengedik. A nacionalizmus – legalábbis nyugaton – az ilyen feszítettség okozta sebek miatt keletkezik. Ami Kelet-Európát és az egykori szovjet birodalmat illeti, azok napjainkban mintha egyetlen, óriási, tátongó seb foglalná. Az elnyomás, a megalázottság éveire valószínű, hogy heves ellenreakciók – a nemzeti büszkeség viharos kitörései, a felszabadult nemzetek és vezetőik gyakorta agresszív önigazolási törekvései következnek.” Uo. 345. Ma már úgy láthatjuk, hogy ez inkább egy olyan predispozíció volt, amelyet a politikai osztály vagy manipulált, vagy beleolvadt. E kérdés átfogó, ideológiakritikus tárgyalását lásd: Balázs Sándor: Multikulturalizmus és egyetem. *Erdélyi Múzeum*. LX. kötet, 1–2. füzet. 1998. 7–8., valamint Salát Levente: Szempontok a multikulturalizmus fogalmának romániai értelmezéséhez. *Magyar Kisebbség*, 2000. 1 (19). sz. 226–252.

veszik komolyan. Másodsorban, ez az intézményesülni látszó szándék egyáltalán nem találkozott egy megfelelő uniós, eurostandard jogalkotással, azaz nem olyanal, amely a kisebbségi kérdésnek megfelelő súlyt biztosítana az egyes államok törvényhozásában és joggyakorlatában. Azonban két ilyen jogi alapdokumentum mégiscsak van: 1. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201/1993. számú Ajánlása az Emberi Jogok Európai Egyezménye Kiegészítő Jegyzőkönyvére a nemzeti kisebbségek jogairól, valamint az 1998-tól hatályos „A nemzeti kisebbségek védelmének keretegyezménye”. Igen szerény eredmény ez – értékeli a pécsi jogász-filozófus: „Elméleti szempontból tehát a dokumentum karakterét az adja, hogy lefektet bizonyos nemzetközi zsinórmértékeket, e zsinórmértékek megvalósításában ugyanakkor jelentős mozgásteret hagy az államoknak. Kiegészül mindez egy olyan végrehajtási mechanizmussal, amely az Emberi jogok európai egyezményének végrehajtási rendjéhez képest igen visszafogottnak és szerénynek minősíthető.”¹⁴ Egy tanulmányomban megpróbáltam amellett érvelni, hogy *a kisebbségi jogokat egyszer – mint ahogyan egykor az ember és polgár jogait – ki kell nyilatkoztatni.*

Két lényeges megjegyzés ide kívánczik: nem utolsósorban a Nagy-Jugoszláv államalakulat szétesése, a boszniai és koszovói háborús cselekmények és népirtás hatására, a politikai viszonyokat – az európai történelemben szinte egyedülállóan szerencsés módon – itt-ott megelőzték a jogviszonyokban bekövetkezett változások. A kollektív jogokat illetően rendkívül színvonalas elméleti diskurzus zajlott – nemzeti és nemzetközi keretekben (ez az evolúció nem volt teljesen előzmény nélküli: az olyan jeles tekintélyek mint Felix Ermacora vagy Jonathan Eyal régóta jelzéseket adtak a probléma akutizálódásáról). Ebből a szempontból persze nem várható el, hogy tíz év alatt a nemzeti kisebbségek nemzetközi jogalanyiségának a kérdése – a jogrend alapját képező szuverenitásokkal szemben – megoldódjék.

Közben beindult az a nagy horderejű folyamat, amely a magyar alkotmány immár korlátozottan garanciális értékű említett pontja alapján bizonyos intézményi rendszer kiépítését jelenti. 1999. március 26-án a Magyar Országgyűlés határozatot fogadott el a Magyar Állandó Értekezlet megalakulásához kapcsolódó feladatokról, a következő folyomány a státustörvény megalkotása volt, amely a kisebbségben élő magyarok számára rendezett formában biztosít korlátozott jogokat a munkavállalás, az egészségügyi ellátás és a tanulás területén is, azzal a jól megfogalmazott másodlagos céllal, hogy ezáltal

14 Andrassy György: *Nyelvi jogok*. Pécs, 1998. 143.

egy történelmi nagyságrendű migrációs folyamatnak elejét vegye. Jóllehet az is nyilvánvaló, hogy a magyar népesség demográfiai kollapszusa miatt az utód-államok – minőségi – magyarjainak előbb-utóbb részt kell vennie valamilyen demográfiai excedens létrehozásában – a magyarországi populáció vonatkozásában. Ezt a szakemberek és a felelős nyilvánosságot irányító elkötelezett tényezők is így látják. „Az ország demográfiai helyzetét, jövőjét reálisan bemutató ismereteknek lenne tehát fogadókészsége, s a közvéleményben növelhető az a meggyőződés, hogy ennek érdekében szükséges és lehetséges áldozatokat hozni.”¹⁵

Igen fontos megjegyezni, hogy a magyar nép szállásterületével kapcsolatos igen pontos és nagyigényű tudományos munkák és kataszterek is elkészültek.¹⁶ Nyilván ezek immanens módon is jeleznek bizonyos népmozgalmi lehetőségeket. Ezzel kapcsolatban, amikor a Keleti-Szigethegység különböző részein végeztünk szociológiai kutatásokat, mondotta volt megboldogult professzorom, Ion Aluăș, hogy ha az emberek életkörülményei kedvezőtlenül alakulnak és nem tudnak megfelelő életprojekteket kialakítani, a népesség csúszása – persze generációs folyamatokat jelent – megállíthatatlan, és a völgyek kisebb majd nagyobb városai felé tart. Nyilván ez a prognózis egy – kedvezőtlen – lehetőségre vonatkozik.

Rendkívül értékes áttekintésében, amelynek középponti konceptusa a szerződéses magyar nemzetfogalom, Szarka László a magyar nemzet evolúciójának egy kedvezőbb alternatívájával is számol, amelynek politikai feltétele természetesen az erőszakmentesség. Ez egy bizonyos értelemben szétfejlődési modell: „A rövid 20. század nem csupán a magyarság környezetét, hanem magát a magyarságot, annak csoportszerkezetét, mentális struktúráját átalakította. A kisebbségi magyar közösségek a történeti kényszerből erényt kovácsoló önszerveződésük eredményei, a többi magyar közösségtől megkülönböztető nyelvi, kulturális adottságaik, készségeik, képzettségük s természetesen a szomszédos nemzetekkel való permanens kapcsolataik miatt nyil-

15 Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Népeségcsökkenés és annak várható hatása. *Magyar Tudomány*, 1995. 2. sz. 142. Ugyanebben az értelemben fogalmaz – a jelenség összetett voltát hangsúlyozva – Cseh-Szombathy László: A demográfia helyzete és feladatai c. vázlatában. *Ezredforduló*, 2000. 1. sz. 23–24.

16 Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Europa Institut, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992. 62.; Kocsis Károly-Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 179.; Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Lucidus Könyvkiadó, Budapest, 1999. 398.

vánvalóan a magyar nemzetközösségen belül is megőrizhetnék immár tudatos közösségként kifejlesztett sajátosságait, külön pozícióikat, külön státusukat.¹⁷ Meg kell jegyeznünk, Szarka László opcióját alátámasztandó, hogy a magyarság is nagyon ragaszkodik szülőföldjéhez; erről szól egész irodalmunk. (Hacsak éppen a szemünk láttára nem alakul át ez a szokása s jön létre az a magyarság, amely nem ragaszkodik a szülőföldjéhez.) Másrészt, ez az evolúciós séma a hagyományos magyar nemzetfogalom szempontjából talán nehezen elfogadható, ámde más európai nemzetek különböző államalakulatokbani történelmi megoszlását tekintve nem az. Itt azonban kulcs helyzetbe kerül a magyar nyelv kérdése, a magyar nyelviség, magyar ajkúság, mint a nemzeti tudat és azonosság sine qua non feltétele és alapja. A kérdéssel foglalkozó szakemberek a beszélt magyar nyelv központjait tekintetbe véve pozitív korrelációt mutatnak ki a magyar nyelv közösségi presztízse és a nemzeti kötődés között, e szempontból egy bizonyos rangsorba helyezik a magyarság különböző csoportjait (nyilván szociológiai és nem értékszempontokról van szó).¹⁸ Lanstyák István nagyszerű tanulmánya – mint ahogy az erdélyi Péntek János munkássága – arra is felhívják a figyelmet, hogy nyelvünk státusának, használati színtereinek teljes vertikumában működni és cselekedni kell, mint ahogy ennek törvényi és intézményi garanciáit is meg kell teremteni. Meg kell tenni ezt az integrációs és globalizációs kihívás rendszerében is.

Filozófiai perspektívából igen nagy horderejű kérdés a téri tagozódás mellett az, hogy ma a magyarság műveltségét tekintve különböző időkben is él – a tradicionalizmustól a posztmodernig, vagy késői- másodlagos modernitásig. Ez azt jelenti, hogy ha valaha a Klebelsberg Kunó által megteremtett népiskolai rendszer egyfajta közös nemzettudatot – szinkronitást – biztosított, ma egyre nyilvánvalóbb a magyar nemzetrészek – akár belső – különbözősége. A politikai érdekek artikulációjakor is egyre inkább megmutatkozott a magyarok sokfélesége. Immár nem fér be e gondolat kíséret keretei közé a szembesülés az oktatás és a kultúra preferenciáinak problematikája, a hagyomány regionálisan különböző megélésének a kérdésköre. De az idő ma azt jelenti, hogy a magyarság is tömegkommunikációs helyzetben van és egyre nagyobb tömegei élhetnek az információs hálózati rendszerekkel. Ebben a helyzetben rendkívüli felelősség hárul azokra, akik az értékelvűséget képviselik.

17 Szarka László: Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz. *Korunk*, 2000. 1. sz. 24.

18 Lanstyák István: A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány*, 1995. 10. sz. 1185.

Tanulmányom konklúziójaképpen egy olyan tényre kell kitérnem, amely minden fenti felvetés szempontjából egy alapvető feltételezettségként nyilvánul meg. Arról van szó ugyanis, hogy 1990–2002 között a magyarság különböző csoportjai identitásuk garanciáját, megmaradásuk törvényi és intézményi feltételeit a különböző autonómiaformákban látták és láttatták. Ezeket a tervezeteket immár kormányzati tényezőkként működő saját politikai képviselőik sem tudták kellő eréllyel és hatékonysággal képviselni.¹⁹ Ezt itt most csak tényként jegyzem meg, egyébként is – valljuk be – tíz év nem történelmi idő a kommunizmus fél évszázadához képest. Magyar emberek nagy csoportjai számára azonban ez a tíz év életükre vonatkozó döntések ideje volt, s a következő még inkább az lesz. A nemzet pedig sok olyan magyar embertől áll, családokból, akik nem annyira áldozatot akarnak hozni a nemzet oltárán, mint inkább – nyilván kemény munkával – gazdaságilag és polgárilag biztonságban, politikailag szabadon és emberi méltóságban akar(nak) élni. Ezek valóságos nemzeti célok ma, és nyilván a magyarok ezt meg is akarják valósítani és nem akárhol.

Visszatérve arra, amit a fentiekhez alapfeltételnek neveztem: a Magyar Köztársaság mai euroatlanti integrációs politikája kétségtelenül megvalósítható. Más a helyzet a közvetlen környezetében levő egyes államokkal: a Kis-Jugoszláviában (Vajdaságban levő magyarság gyakorlatilag most szabadult ki a házi őrizetből); Romániával kapcsolatban pedig az aktuális – de paradigmatis értékű – példa az ökológiai viszonyoké és jogszabályoké, amelyeknek rendezetlensége a szomszédos állam lakosságát és gazdaságát sújtja, valamint az a jogalkotási technika, amely a részleges és lokális intézkedésekkel a kisebbségi kérdés rendezettségének a látszatát kelti, másfelől pedig elszántan képviseli hagyományos nemzetstratégiai mintáit.

Térségünkben a nemzetek mozgásban vannak, most lehet változtatni.

19 Egyed Péter: Autonómia az RMDSZ-programokban. *Korunk*, 2000. 1. sz. 40–44.